

UDC 94(4):94(5)

DMYTRO VYSHNEVETS'KIY AND THE CIRCASSIANS IN THE SERVICE OF THE MOSCOW TSAR IVAN IV

O. Bubenok

DSc (History), Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

helgebub@i.ua

The relations between the Ukrainians and Circassians were intensive in the 16th centuries AD. For example, the Ukrainian aristocrat Dmytro Vishnevetskiy was in the service of the Moscow Tsar Ivan IV in the middle of the 16th century. Unfortunately, many historians did not mention this fact. We know many information about other aspects of Vyshnevets'kiy's activity. However last time some modern historians began to write about the cooperation of this Ukrainian aristocrat with the Circassians when all of them were at the service of the Moscow Tsar Ivan IV. Due to them, now we know the new information from the Ottoman and Moscow written sources about these events. According to the instructions of the Moscow Tsar, Dmytro fought against the Turks and Crimean Tatars together with the Kabardians and the Circassians from the Zhane tribe. We can determinate two periods in this activity of Dmytro Vishnevetskiy. So, the first was on January in 1558 – on early September in 1559. In this time Dmytro Vishnevetskiy and the Kabardians fought against the Turks and Crimean Tatars near the Azov fortress. The second period was on September in 1559 – on September in 1560. In this time Dmytro Vishnevets'kiy and the Circassians from the Zhane tribe fought against the Turks not only near the Azov fortress but also on the banks of the Kerch spilling. Some time later Dmytro came back to the Polish-Lithuanian king. Maybe, some Circassians came with him to Poland. Their way passed through the territory of Ukraine and they could stay there. Unfortunately, we do not know, when Dmytro Vishnevets'kiy came from the Moscow Tsar Ivan IV to the Polish-Lithuanian king – in 1560 or 1561. Besides, as well we do not know much about the migration of Circassians from the Northern Caucasus to Poland and Ukraine could be connected with activity of Vishnevets'kiy in 1561 or no. Maybe, these questions can be the new object of researches for the further generations of historians.

Keywords: Dmytro Vishnevets'kiy, Circassians, Kabardians, Zhane tribe, Ivan IV, Turks and Crimean Tatars, Northern Caucasus, Ukraine, Poland

О. Б. Бубенок

ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ І ЧЕРКЕСИ НА СЛУЖБІ В МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ ІВАНА ІV

Дмитро (Байда) Вишневецький належить до числа найвідоміших українських аристократів. Він жив у XVI ст., тобто тоді, коли сягнуло нового апогею протистояння між Османською імперією і державами Центрально-Східної Європи – Польщею, Литвою та міцніючим Московським царством. Окрім того, Московія мала конфлікт із польсько-литовською коаліцією, що в 1558 р. призвело до Лівонської війни. З усіма

© 2018 O. Bubenok; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

цими військово-політичними силами і мав справу Дмитро Вишневецький. Біографи Дмитра Вишневецького дуже люблять розповідати про його шляхетне походження, про його службу на боці литовців та польського короля, а потім у Московії в Івана IV Грозного, про його боротьбу проти турків-османів та кримських татар. Мало того, Дмитра Вишневецького вважають засновником Запорозької Січі на острові Мала Хортиця, тобто в уявленні сучасних істориків він був першим козацьким гетьманом. Навіть смерть козацького ватажка від рук турків, як і досі вважають, знайшла відображення в українській думі. І такими подробицями рясніє як науково-популярна література, так і сторінки Інтернету, присвячені українському козацтву. Але дуже дивно, що навіть у більшості наукових праць, присвячених Дмитру Вишневецькому, практично немає згадок про співробітництво українського аристократа з північнокавказькими адигами-черкесами (яких у той час, як і українських козаків, називали “черкасами”) під час його служби в Івана IV. Причину цього нехтування історичними фактами з боку українських істориків-козакознавців важко пояснити.

Проте в останні десятиліття почали з'являтися дослідження, де ця тема почала висвітлюватись істориками. Так, питання, пов'язані з діяльністю Дмитра Вишневецького серед черкесів, знайшли досить докладне відображення в окремих публікаціях французької дослідниці Ш. Лемерсьє-Келькеже, що базуються на даних османських документів [Лемерсьє-Келькеже 1970, 38–64; Лемерсьє-Келькеже 1991, 11–24], у дослідженні А. С. Дзагалова, що спирається в основному на тексти московського походження [Дзагалов 2015], та в останній монографії Ф. Туранли, який також орієнтувався на османські джерела [Туранли 2016]. З огляду на це в реконструкції послідовності подій у московський період життя Дмитра Вишневецького виникли нові труднощі. Причина цього в тому, що дані московських і османських документів ще не зіставлялися. З другого боку, незрозуміло, чи причетний Дмитро Вишневецький до переселення черкесів, відомих також як “п'ятигорці”, до Польщі. Вирішенню цих питань і присвячено запропоновану увазі читача розвідку. Проте неможливо розібратися в епізодах життя Дмитра Вишневецького, зокрема і стосунки з черкесами, без чіткого уявлення про політичні події, що відбувалися в середині XVI ст.

Середина XVI ст. ознаменувалася для народів Східної Європи, включаючи Північний Кавказ, дуже складною політичною ситуацією. Тоді на політичній карті відбулися значні зміни, пов'язані з тривалими війнами. Однією з них була Лівонська війна (1558–1583 рр.), у яку, з одного боку, виявилися втягненими держави Балтійського регіону, у першу чергу Велике князівство Литовське і Польща, а з другого боку – Московське царство, що дедалі зміцнювалося при Івані IV Грозному. Ця боротьба закінчилася для Литви і Польщі підписанням у 1569 р. Люблінської унії, що призвело до створення Речі Посполитої. Саме це об'єднання сприяло поразці Москви в Лівонській війні. У той же час становище на південних рубежах Московської держави було дуже несприятливим для Івана Грозного, тому що активізували свої дії турецький султан і його васал – кримський хан. При цьому польський король прагнув використовувати кримського хана як союзника в боротьбі проти Москви. У цей воєнний конфлікт були втягнені також народи Північного Кавказу й України, що входила тоді до складу Литовської держави, а потім Речі Посполитої. Водночас відбулася подія, що дістала неоднозначну оцінку в сучасних істориків. Мова йде про те, чи увійшла Кабарда в 1557 р. до складу Росії.

При аналізі політичних подій, що мали місце на Північному Кавказі в XVI ст., у XX ст. між радянськими дослідниками й істориками-емігрантами виникли істотні розбіжності. Ось як радянські історики подавали ідею про “добровільне входження Кабарди до складу Російської держави”.

Згідно з їхньою думкою, за часів Івана IV в 1555 р. в Москву з Північного Кавказу повернувся Андрій Щепотьєв. З ним прибуло велике посольство, у складі якого,

окрім кабардинців, були представники західноадизьких племен. Андрій Щепотьєв повідомив російського царя, що адиги готові йому присягнути на вірність. І тоді Іван IV нагородив послів “великою своєю платнею” та оголосив їм, що вони прийняті у вічне підданство Росії. У 1557 р. в Москву знову прибуло посольство від кабардинських князів, результатом чого нібито стало офіційне прийняття Кабардою підданства Росії. У той же час Іван IV одружився на дочці кабардинського князя Темрюка Ідинова – Кугеней. У Москві вона була хрещена і стала російською царицею Марією [Адыгя 1989, 26–27]. Саме ця версія була узята на озброєння радянським керівництвом, внаслідок чого відбулося святкування в 1957 р. 400-річчя “добровільного входження Кабарди до складу Російської держави”.

З цим у корені був незгодний черкеський історик-емігрант Р. Трахо. Напередодні підготовки до помпезного святкування цієї “історичної події” він, зокрема, відзначив: «Тут ми маємо справу з новою спробою інтерпретації історії неросійських народів, що ми спостерігаємо в радянських історіографів як загальну “генеральну лінію” партії. Ми не будемо докладно розбирати абсурдність цих тверджень, щоб не порушити послідовності викладу історичних фактів, на підставі яких можна легко встановити, що взагалі приєднання Кабарди до Росії не було» [Трахо 1992, 11]. Р. Трахо зауважив: “У липні ж 1557 р. ми бачимо кабардинське посольство на чолі з князем Канкличем (Кличем) Кануко в Москві. Такий скромний зв’язок став підставою для більшовиків через 400 років зробити з цього політичний галас і стверджувати, що Кабарда 400 років тому добровільно приєдналася до Росії” [Трахо 1992, 12].

Подібних поглядів дотримуються і багато сучасних дослідників Кабардино-Балкарії. З цього приводу А. А. Журтова у своїй статті “Проблема входження Кабарди до складу Росії в сучасній вітчизняній історіографії” відзначила: “Зокрема, виникла концепція, відповідно до якої між Росією і Кабардою в 1557 році був укладений військово-політичний союз. Її обґрунтували такі вчені, як К. Ф. Дзаміхов, Б. К. Мальбахов, Г. Х. Мамбетов та ін. Ця теорія була прийнята більшістю сучасних дослідників історії Кабарди, хоча продовжують відстоюватися й альтернативні точки зору” [Журтова 2015, 86].

Окрім того, радянські історики навіть стверджували, що й західні черкеси незабаром стали підданими російських царів, тому що нібито в 1614–1615 рр. разом з іншими народами Північного Кавказу царю Михайлові Федоровичу присягнули й західні адиги. Радянські історики пояснювали цю подію тим, що це було продиктовано необхідністю союзу проти Кримського ханства, що завдавало чимало клопоту західним черкесам. Як аргумент вони згадували про те, що всі російські царі в XVII ст. називали себе царями “кабардинской земли, черкасских и горских князей” [История народов Северного Кавказа... 1988, 332–333]. Однак Р. Трахо щодо цього відзначив: “Після неясного часу інтерес Москви до Кавказу упав. За увесь час до Петра Великого не видно жодного політичного або іншого важливого акту між двома країнами. Черкесія була спокійною, якщо не вважати сутичок з ногайцями і з кримцями, з калмиками та козаками” [Трахо 1992, 13].

Для того щоб мати ясне уявлення про події середини XVI ст., звернемося безпосередньо до тих документів, на які традиційно посилаються історики. Так, московський документ від 1557 р. повідомляє: “Того ж году месяца июля, прислал из Асторохани Иван Черемисин да Михайло Колупаев Ваську Вражского с черкасским мурзою с Кавкльчем Кануковым, а пришел от братии от кабартынских князей черкасских от Темрюка да от Тазрюта-князя бити челом, чтоб их государь пожаловал, велел им себе служитьи и в холопстве их учинил, а на Шавкал бы им государь пожаловал, астороханьским воеводам велел помощь учинити. Да говорил Кавкльчмурза Черкаской. – Только их государь пожалует, учинит у себя в холопстве и помощь им учинит на недругов так же, как их братию пожаловал Черкасских жаженьских князей Машука и Себока з братьею с их и с карбатинскими черкасы в одной

правде и в заговоре иверский князь и вся земля Иверска и государю с ними же бьют челом, чтоб государь царь и великий князь их по тому же пожаловал, как и тех всех” [КРО 1957, 5].

Таким чином, тут не все однозначно. Ми не бачимо договору про приєднання Кабарди до Московської держави. Водночас тут не міститься інформація про укладення військово-політичного союзу між Москвою і Кабардою. Проте мій кабардинський колега Б. Х. Бгажноков не зовсім згодний з цим. Так, у передмові до своєї монографії “Адиги у Північному Причорномор’ї”, що зараз у друці, від зазначив: “Не цілком відповідає дійсності твердження про відсутність договору, що закріплює військово-політичний союз Московської держави і Кабарди. Договір між Іваном IV і Темрюком Ідаровим, укладений у 1557 р., було втрачено. Але вже в 1588 р. зміст кабардино-російських домовленостей було документально підтверджено та оформлено в Шертному записі на вірність кабардинської землі Російській державі і в Жалуваній грамоті царя Федора Івановича кабардинському князеві Камбулату Ідаровичу”. Але ми не маємо сам текст оригіналу, і тому не можна цілком покладатися на зміст більш пізнього документа, що вже став загальновідомим історикам завдяки публікації.

У цьому разі можна констатувати лише те, що деякі з кабардинських князів попросилися на службу до московського царя Івана Грозного, як це зробили до них західно-черкеські князі Машук та Себок. Випадки, коли аристократи ставали васалами правителів держав, узагалі типові для Середньовіччя. Не залишилася осторонь від цього і Східна Європа. Як ми побачимо пізніше, на службу до московського царя і литовсько-польського короля надалі продовжували надходити й черкеські, й українські аристократи. Зі своїми князями на території Московії і Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої, переселялися і прості черкеські воїни. Не минули ці процеси й Україну, що входила до 1569 р. до складу Литовської держави.

Щодо цього Я. Р. Дашкевич у одній зі своїх робіт відзначив: “Мікроміграції черкесів, документально засвідчені з середини XVI ст., були викликані захопленням кавказького П’ятигір’я Росією та використанням черкесів у війнах за Лівонію. Прибували здебільшого чоловіки, часто об’єднані у військові загони, очолені власними князями. У XVI – першій половині XVII ст. черкеси творили наймані п’ятигорські хоругви в складі литовських, польських військ, а також приватних військ українських магнатів (наприклад, Костянтина Острозького в 70-х рр. XVI ст.). До п’ятигорських хоругв входили в XVII ст. також представники інших національностей” [Дашкевич 2016, 449].

У сучасній польській історіографії неодноразово порушувалося питання про наявність у польсько-литовській армії кінноти черкесів, яких у Литві і Польщі називали “п’ятигорці” (Petyhorcy). Спочатку вони являли собою легку кінноту (кавалерію), створену в XVI ст. з черкесів, які переселилися до Великого князівства Литовського з Кавказу. Вони використовувалися для охоплення флангів ворога або атаки ворожих шеренг, пробитих атакою важкої кавалерії – гусарії, і при цьому застосовували дещо легші, ніж у кавалерії, списи. Участь у війнах з Данцигом і Московським царством за часів Стефана Баторія була відома короєва п’ятигорців Темрюка Шимковича, який був ротмістром оборони потокової ще за часів Сигізмунда II Августа, одного з останніх королів Ягеллонської династії. Відомо, що спочатку п’ятигорці використовували для захисту місюрку, карваші (наручі), східний щит калкан; наприкінці XVI ст. використовували кольчугу, а з XVII ст. почали надівати кіраси. У Речі Посполитій озброєння п’ятигорців складалося з 3–4 метрової рогатини. За озброєнням і зброєю п’ятигорці відповідали польській панцерній кавалерії, виконуючи аналогічні з нею завдання. Зі збережених короєв п’ятигорців у 1776 р. було сформовано П’ятигорську бригаду кавалерії “народової”. Уже із XVII ст.

термін “п’ятигорці” у Війську Польському почав використовуватися для позначення панцирної кавалерії незалежно від етнічного походження кавалеристів. У результаті п’ятигорські військові підрозділи з легкої кавалерії згодом перетворилися у важкоозброєні кінні війська. Найвідомішими з п’ятигорських військових були Солтан і Темрюк, які стали командувачами особливих полків п’ятигорських козаків у польській армії. Саме Темрюк показав найкращі якості черкеського командувача. Про його героїзм свідчать безліч документів. Наприклад, 13 квітня 1572 року, коли могутня турецька армія атакувала польські сили в Молдові, усі польські частини в паніці втекли з поля бою, і тільки Темрюк зі своїм п’ятигорським полком залишився і бився доти, поки польські частини оправилися і повернулися, аби зупинити турків. За віддану службу польському королеві йому були даровані великі маєтки в київській і подільській частинах України. Згодом п’ять черкеських князів оселилися в Подільському регіоні України. Щороку нові черкеські воїни прибували в Польщу, щоб вступити в особливі полки п’ятигорських козаків. Через кілька років ці полки стали основною складовою частиною польської армії, аж до 1795 року, коли Польща була окупована і розділена між Росією, Пруссією та Австрією [Plewczyński 1991; 1995, 85–89; Крушинский 2008, 3–6].

Цілком імовірно, що традицію носити кольчугу п’ятигорці могли принести із собою з Кавказу. Принаймні на початку XVII ст. Еміддіо Дортеллі Д’Асколі писав про черкесів: “...черкесская знать даже, когда ради забавы посещает близких соседей, появляется всегда верхом в кольчугах и шишаках, с украшениями в виде розеток из золоченого серебра” [Адыги, балкарцы... 1974, 63–64]. Цікаво, що черкеси продовжували носити кольчуги аж до початку XIX ст. Про це можуть свідчити гравюри, наведені на початку монографії О. М. Студенецької “Одяг народів Північного Кавказу XVIII–XX ст.” [Студенецкая 1989, 18–20, рис. 1].

Дослідники неодноразово висловлювали думку, що до появи черкесів на польсько-литовських і українських землях у другій половині XVI ст. був причетний український магнат Дмитро Вишневецький. Незважаючи на те, що про Дмитра Вишневецького писали багато істориків, вони у своїх роботах приділяли дуже мало уваги діяльності українського аристократа серед черкесів. Як вже зазначалося, на сьогодні ми маємо лише три дослідження, де увагу зосереджено саме на цій темі. Але чи справді Дмитро Вишневецький сприяв переселенню черкесів на Захід? Щоб це з’ясувати, необхідно більш детально розглянути деякі документи тих часів.

Зазначимо, що чимало уваги особистості Дмитра Вишневецького приділив у своїй “Історії запорозьких козаків” український історик Д. І. Яворницький. Ось як він описав обставини пересування литовсько-українського магната, який підтримував відносини з московським царем Іваном IV Грозним, до країни черкесів у 1558 р.: «Вишневецький довго відбивався від хана, але потім, позбавившись всякої їжі і втративши багато людей, а ще більше коней, з’їдених козаками, під кінець залишив Хортицю і пішов до Черкас і Канева, звідкіля сповістив царя про все, що відбулося на Хортиці, і чекав від нього подальших наказів. Тоді цар, довідавшись про все, що трапилось з Вишневецьким, велів йому здати Черкаси і Канів польському королю, з яким росіяни уклали перемир’я, а самому їхати до Москви. Тут він одержав від царя платню, а також місто Бельов із усіма волостями і селами у вотчину, так в інших містах “подклетные села и великие пожертвования”, і за все клявся животворящим хрестом служити цареві все життя і платити добром його державі. ...Однак у Бельові довелося залишатися Вишневецькому недовго: справа в тому, що в цей саме час приїхали в Москву черкаські послани з метою просити московського царя надати допомогу черкасцям у їхній війні з кримцями. Цар, який до того не поладнав із кримським ханом, зважився скористатися проханням черкасців на свою користь і в грудні місяці 1558 року знову відправив Вишневецького, як начальника над 5 000 чоловік ратників, на кримські улуси. Вишневецький рушив з Москви ра-

зом з кабардинським мурзою Канкликом, власним братом, отаманом, соцькими і стрільцями. Він їхав судном на Астрахань, з Астрахані сухопуттям до Черкас у Кабарду; у Кабарді йому було велено зібрати рать і йти повз Азова на Дніпро, на Дніпрові стояти і спостерігати за кримським ханом, “на сколько Бог поможет”. Виконуючи царський наказ, Вишневецький спершу зупинився під Перекопом...» [Яворницький 1990, 21]. Проте не завжди зрозуміло, про яких “черкасів” тут йдеться – кавказьких чи подніпровських. Як вже зазначалось, у XVI–XVII ст. росіяни називали “черкасами” як українських козаків, так і адигів-черкесів на Кавказі.

У московській грамоті, датованій січнем 1558 р., ці події описані таким чином: “Того ж месяца царь и великий князь отпустил на Крымские улусы князя Дмитрия Ивановича Вишневецкого, да с ним Черькаского мурзу Кабарьтинского Каньклыча Канукова государь отпустил в Кабарту в Черкасы, а велел им, собрався, ити всем ко князю Дмитрею же на пособь; а отпущен в Черкасы на Казань да на Азстрохань судном, а из Черкас им ити ратью мимо Азов...” [КРО 1957, 5]. Як бачимо, уже відразу після 1557 р. між українським аристократом Дмитром Вишневецьким і кабардинськими князями установилися тісні союзницькі відносини. Отже, під “черкасами” в 1558 р. слід розуміти адигів-черкесів.

Про подальші події А. С. Дзагалов написав: “Цей період воєнних дій Д. Вишневецького і черкесів проти татарських улусів і турецьких фортець у цілому став для них успішним. Вперше Азов – військовий форпост Оттоманської імперії в причорноморських степах, важливий передовий пункт на старій торговій дорозі – піддався серйозній небезпеці. Крім того, Азов був портом великого сільськогосподарського району, який забезпечував Стамбул продовольством. Облога і спустошення околиць фортеці, здійснені козаками і черкесами, викликали голод в Азові і Великій Ногайській орді. Уперше Кафа – ненависне черкесам місто, де був розташований невідомий ринок і відкіля багато черкесів та їхніх дітей були продані в рабство до Туреччини, став об’єктом їхньої атаки, облоги і грабежу його передмість” [Дзагалов 2015]. Отже, співробітництво Дмитра Вишневецького з кабардинськими черкесами було дуже успішним. Проте через деякий час український магнат став співпрацювати вже із західними черкесами.

Однак у московських документах міститься дуже мало інформації про подальші події. Так, грамота, датована вереснем 1559 р., лише повідомляє: “Того ж месяца пришел Вишневецкий з Дону, а с ним прислали черкасы Ичюрука-мурзу Черкаского. – Все черкасы биют челом, чтобы их государь пожаловал, дал бы им воеводу своего в Черкасы и велел бы их всех крестити” [КРО 1957, 8]. На жаль, московські документи не повідомляють, чим займався Дмитро Вишневецький у 1559–1560 рр., у розпал Лівонської війни.

На наше щастя, османські джерела заповнюють цю прогалину у зведеннях. Так, документи, виявлені Ш. Лемерсьє-Келькеже в стамбульських архівах, дають змогу простежити діяльність гетьмана і черкесів, починаючи з весни 1559 р. Наприклад, султанське послання кримському хану 23 листопада 1559 р. містить відповідний лист хана до великої султанської ради, де повідомляється про наступ черкесів, союзників росіян, на турецькі землі, розташовані на Таманському півострові, і на Кафу. Цей напад супроводжувався повстанням черкесів у районі Тамані. Хан заявляв у листі, що атака була відбита і він полонив головних черкеських воєвод до того, як їм удалося піти до Кавказу чи Московії. Далі Дмитро Вишневецький за підтримки черкесів розпочав узимку 1559–1560 р. ще один наступ на Азов. Лист бея, губернатора з Кафи, посланий султану, повідомляє ще про три напади “Дмитрашки”, під яким слід розуміти Дмитра Вишневецького. Як уже було відзначено, перший наступ на Азов відбувся навесні 1559 р. Наступний наступ десятитисячного війська князя і черкесів стався влітку того ж року. Ще один наступ “Дмитрашки”, дата якого не встановлена і де згадуються черкеси на чолі з Кансуком – сином правителя

племені Жане, відбувся вже після повернення з Москви Вишневецького і черкеських князів Сібока (після хрещення Василя) Кансаукова і Маашука (Івана) Канукова. На початку 1560 р. гетьман із черкесами розпочав новий наступ на Азов, але з прибуттям Оттоманської ескадри, очолюваної беєм Кафи, зазнав поразки. Тоді Дмитро Вишневецький і черкеси спробували форсувати Таманську (Керченську) протоку, проникнути на територію Криму й атакувати Кафу. Однак турецька влада була попереджена про їхні наміри. У результаті друга Оттоманська ескадра спостерігала за переправою і відбила вторгнення [Лемерсьє-Келькеже 1970, 51–61]. Що ж стосується походження черкесів, які брали участь у цих подіях, то, за спостереженнями Ш. Лемерсьє-Келькеже, це були західні адиги з “племені Жане (турецькою – *Žanoğlu*)” [Лемерсьє-Келькеже 1970, 56]. Подальші події були не менш драматичні.

Інакше схильний розглядати ці події Ф. Туранли у своїй монографії “Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття)”. Так, третій розділ його роботи присвячено походженню та ранній історії українського козацтва, що знайшло своє відображення в османсько-турецьких документах. Він вважає, що діяльність Дмитра Вишневецького була засвідчена османськими документами під час його боїв за Азов у 1559–1561 рр. На думку Ф. Туранли, Дмитро Вишневецький саме тоді перебував на службі в московського царя Івана IV. Автор дослідження стверджує, що гетьман Дмитро Вишневецький, очоливши численне й боєздатне українське козацьке військо, упродовж 1559 р. проводив активні бойові дії проти збройних сил Високої Порти, які дали змогу Московії підкорити Казанське й Астраханське ханства. Так, розповідаючи про події навколо Азова в 1559 р., дисертант зазначає, що український аристократ Дмитро Вишневецький виступав тоді на боці Московії і в його війську були лише “українські козаки” [Туранли 2016, 162]. Проте, як вже зазначалося, московські документи свідчать про те, що в 1558–1559 рр. у війську Дмитра Вишневецького було також багато черкесів із Кабарди. Цієї інформації немає в османсько-турецьких документах.

Далі автор монографії відзначає, що в 1560–1561 рр. Дмитро Вишневецький ще продовжував воювати на боці московського царя і в його війську були черкеси, але невідомого походження [Туранли 2016, 162–166]. Нагадаємо, що французька дослідниця Ш. Лемерсьє-Келькеже, яка використовувала також османсько-турецькі документи, бачить ці події трохи інакше. На її думку востаннє Дмитро Вишневецький як васал Івана IV брав участь у війні проти турків у 1560 р., а згадані там черкеси були західною частиною адигів [Лемерсьє-Келькеже 1970, 51–61].

Причиною такої пізньої дати перебування Дмитра Вишневецького на службі в Івана IV для Ф. Туранли став османський документ, датований “останньою декадою місяця рамазану 968 року за календарем Гіджри”. Ф. Туранли це перевів у християнський час таким чином: “4–14 червня 1561 року” [Туранли 2016, 186]. У цьому випадку йдеться про лист турецького султана правителю Кафи (санджакбею). Варто віддати належне Ф. Туранли, який у своїй монографії подав свій повний український переклад цього османсько-турецького документа. З огляду на це варто навести фрагмент, присвячений діяльності “Дмитраша” і черкесів:

“...Отримавши мій цей наказ, знай, що це відповідь на твій раніше надісланий у мій щасливий палац лист з повідомленням про те, що Дмитраш об’єднався з усіма черкесами і вирішив напасти на фортецю Азов, що перебувала під захистом. Вказаний руйнівник разом з черкесами та русами поблизу згаданої фортеці оточив ще й іншу фортецю, Темрюк, і скорив увесь черкеський люд, захопив всю відповідну територію та скарб і залишився там на зиму...” [Туранли 2016, 186]. Отже, бачимо, що тут йдеться про період, який Ш. Лемерсьє-Келькеже датувала кінцем 1559 – початком 1560 р. [Лемерсьє-Келькеже 1970, 51–61]. Таким чином, хтось із дослідників міг помилитися з датою. Не виключено, що міг помилитися і сам султанський писар,

який наприкінці листа написав “968 рік гіджри” замість “967”, тому що дату він за традицією змушений був писати нерідною йому арабською мовою.

Додамо, що сам Ф. Туранли у своїй монографії згадує “архівний документ за № 1266, в якому згадується про наказ султана Сінан-бею (також від 18 червня 1560 року) щодо діяльності гетьмана Дмитра Вишневецького та міститься виклад відомостей стосовно написання відповіді на звернення московського посла і зокрема про те, що Москва знімає з себе відповідальність за напади, вчинені Дмитром Вишневецьким на володіння османської держави. Подано також відомості, якими підтверджується факт підготування названого гетьмана до здійснення разом з черкеськими бєями нападу на фортецю Азов” [Туранли 2016, 186]. З огляду на це зазначений наказ султана має хронологічно йти за листом, датованим Ф. Туранли “4–14 червня 1561 року” [Туранли 2016, 186]. Може, більш правильною була б дата “4–14 червня 1560 року”? Окрім того, існують московські документи, які свідчать про те, що вже після 1560 р. Дмитро Вишневецький пішов зі служби в Івана Грозного.

Так, у документі, написаному у вересні 1560 р., міститься одне з останніх повідомлень про перебування Дмитра Вишневецького на службі в Івана Грозного: “Месяца февраля отпустил царь и велики князь в Черкасы по их челобитью воеводу своего князя Дмитрия Ивановича Вишневецкого, а с ним отпустил вместе князей черкаских князя Ивана Омашука да князя Василья Сибока з братьею, и попов с ними крестянских отпустил, а велел им крестити по их обещаю и по челобитью и промышляти над крымским царем” [КРО 1957, 8]. Зрозуміло, що в обох випадках під назвою “Черкасы” фігурують кавказькі черкеси.

В іншому пізньому московському літописі також повідомляється, що після 1560 р. Дмитро Вишневецький пішов зі служби в Івана Грозного: “Князь Дмитрий Вишневецкий государю и царю изменил, отъехал с поля, с Днепра в Литву к польскому королю со всеми своими людьми, которые были с ним в поле, а людей было 300 человек” [Дополнения... 1906, 343]. Щодо причин розриву відносин між Дмитром Вишневецьким та Іваном Грозним існує чимало гіпотез. Але це не входить у предмет цього дослідження. Принаймні коли польський король і Великий князь литовський Сигізмунд II Август вирішив довідатися в московського царя про причину від’їзду Дмитра Вишневецького з Москви, то Іван Грозний відповів: “Пришѣл он как собака, потѣк как собака; а мне, государю, в земле моей убытку никакого не причинил” [Яворницький 1990, 24]. Невідомо, чи пішли з Дмитром Вишневецьким черкеси з племені Жане.

Д. І. Яворницький вважав, що після відходу зі служби в московського царя Івана IV Дмитро Вишневецький переселився спочатку до Наддніпрянщини. Однак про перебування з ним черкесів українському історичу нічого не було відомо. Принаймні про них він не згадував і представив події таким чином: «Тим часом Вишневецький, повернувшись в 1561 році з “п’ятигорської землі” на Дніпро і розташувшись на урочищі Монастирище, у 30 милях від Черкас, біля острова Хортиці, став зноситися з польським королем про те, щоб знову перейти до нього на службу. ...знаходячись в урочищі Монастирище, Вишневецький відправив до короля Сигізмунда-Августа гінця з проханням про те, щоб він знову прийняв його до себе і надіслав би йому, як зазвичай, так званий глейтовий, тобто охоронний лист для вільного проїзду з Монастирища до Кракова. Король охоче виявив згоду прийняти Вишневецького до себе на службу і надіслав йому глейтовий лист вересня 5-го дня 1561 року... У свою чергу і козаки, які були з Дмитром Вишневецьким на Низі, і залишені ним після від’їзду, стали просити короля через черкасько-київського старосту Михайла Олександровича Вишневецького про дозвіл їм повернутися в місця своєї батьківщини і надіслати глейтовий лист... Куди повернулися козаки, не відомо, але відомо те, що вони залишили Хортицю...» [Яворницький 1990, 22–24].

А. С. Дзагалов зробив щодо цього досить цікаве припущення: “Імовірно, у заго-ні гетьмана, який пішов до Польщі, були і черкеси, які воювали разом з ним проти

турків і татар. Після від'їзду Вишневецького зв'язки черкесів племені Жане з Москвою надовго обірвалися, а Західна Черкесія потрапила в залежність від турецьких султанів і кримських ханів” [Дзагалов 2015]. Відзначимо, що шлях Дмитра Вишневецького до польського короля проходив через його рідні українські землі і не виключено, що частина черкесів могли там залишитися.

Польський історик М. Крушинський навіть не сумнівається в тому, що сподвижники Дмитра Вишневецького після 1561 р. переселилися до Польщі. Щодо цього він відзначив: “У 1561 році цар Іван вирішив атакувати Польщу. Князю Дмитру було важко залишатися в Росії. Він повернувся додому, щоб захищати свою країну Україну. ...У кінцевому підсумку князя Дмитра Вишневецького взяли в полон у Молдові в 1563 році і послали в Стамбул, де він був страчений за свої напади на татар. Через кілька місяців група черкеських князів, у яких склалися дружні особисті відносини з Дмитром Вишневецьким і які були проти правління Росії в Кабарді, послали деяку кількість воїнів у Польщу попросити про допомогу. Ці князі були засуджені до смерті царем. У серпні 1561 року польський король дозволив усім воїнам П'ятигір'я, хто хотів приїхати до Польщі. У 1562 році п'ять кабардинських князів залишили свої домівки на Кавказі і знайшли порятунок у Польщі разом з родинами і воїнами (польські письменники нашого часу стверджують, що там було 300 воїнів). Польський король радо прийняв їх з безліччю почестей і подарунків, якими ті були дуже задоволені”. М. Крушинський навіть наводить імена цих князів: Касим Камбулатович (Черкаський), Гаврило Камбулатович (Черкаський), Онышко/Олександр Кудадек (Черкаський), Солтан Жумкович (Черкаський), Темрюк Жумкович (Черкаський). «Російський цар зрозумів, – продовжує далі дослідник, – що цим учинком він віддав багато дуже гарних воїнів своєму ворогові – Польщі. Це ще сильніше розлютило його. Він послав свою довірену особу – Олексія Клобукова – до Польщі одержати князів назад, але “П'ятигорські” князі зробили йому холодний прийом. Більшість черкеських переселенців уже були ортодоксальними християнами, але деякі ще залишалися язичниками. Пізніше нащадки воїнів стали українськими православними, тоді як ті, хто належав до вищого стану, прийняли польське католицизм» [Крушинський 2008, 3–6]. На жаль, М. Крушинський не назвав свої джерела інформації.

На відміну від польського історика, А. С. Дзагалов наводить документи, де ситуація, на його думку, видавалася ще більш заплутаною. Так, дослідник дуже сумнівається, і не без підстав, тому, що черкеські князі Сібок (Василь) і Канук (Іван) зрадили Івана Грозного, про що писали радянські історики. Це дало йому підстави висунути таке припущення: “Після загибелі вищих черкеських князів – воєначальників Сібока, Ацімгука, Канука і доставки їхніх голів до Стамбула Туреччина, Крим і Польща, знаючи точно про трагічну їхню долю, можливо, переправили до Москви дезінформацію про те, що черкеські князі перейшли на їхній бік. Така ж інформація раніше могла бути надана ними сину князя Сібока – Кудадєку (Олександр) та іншим синам західночеркеських князів, які перебували на російській службі. Дезінформація черкеських князів сприяла їхній втечі з Росії і могла сприяти розриву всіх наявних відносин Московії із Західною Черкесією, що, імовірно, і було головною метою супротивників союзу Росії і Черкесії”. Говорячи про долю Сібока і його сподвижників, А. С. Дзагалов зробив припущення: “Пам'ятаючи про їхні численні діяння, кримський хан, розгромивши їхнє військо і скоривши підданих, не дав би їм жодного шансу не лише на продовження князювання, а й на життя. Швидше за все, якщо князі не загинули в боях, вони могли піти до Польщі разом із князем Д. Вишневецьким. Однак найбільш правдоподібною версією, на наш погляд, усе-таки є версія їхньої загибелі”. У результаті “дезінформація про зраду Сібока й інших черкеських воєначальників, справді, могла загрожувати життю їхніх синів у

Росії і підштовхнути молодих черкесів, які воювали в той час у передовому полку в Лівонській війні, до втечі в Литву» [Дзагалов 2015].

Сучасний північнокавказький історик М. Кошев, посилаючись на дослідження польського вченого Х. Грали, відзначає: «Нащадки князя Сібока йшли на службу до польських королів. Зокрема, у маніфесті Зигмунда II Августа від 5 серпня 1561 року сказано, що в нього у військах перебувають загони Гаврила і Кассима Камбулатовичів, також Олешки – князів П'ятигорських... колеги Темрюка Шумковича. У них були герби Литовські і Черкеські. Ці й інші історичні факти відзначає й кабардинський дослідник генеалогічних проблем В. Н. Сокуров. На бік польського короля перейшов також син князя Сібока Куда-дек (Олександр), якого, як і названих вище князів, російський цар оголосив ворогами “землі російської”» [Кошев].

У такому разі залишається з'ясувати, наскільки наведені припущення відповідають даним письмових джерел. На жаль, історики лише люблять створювати гіпотези щодо обставин переселень черкесів на Захід, не посилаючись на конкретні історичні документи. Отже, ми так і не знаємо, чи був Дмитро Вишневецький особисто причетним до переселень черкесів з Північного Кавказу до польсько-литовських земель після 1560 р. Цілком очевидно, що ця проблема в майбутньому може стати темою для окремого дисертаційного чи монографічного дослідження. Не варто при цьому забувати, що міграції черкесів-п'ятигорців на польсько-литовські землі проходили через українські землі. Саме це дає змогу вважати, що певний відсоток адигів залишався на території України, поповнюючи лави козацтва.

Таким чином, діяльність Дмитра Вишневецького серед черкесів можна розділити на кілька етапів. Перший етап належить до січня 1558 – початку вересня 1559 р., коли Дмитро Вишневецький разом із черкесами з Кабарди здійснив походи на Азов. Відповідно до того другий етап охоплює вересень 1559 – вересень 1560 р. Тоді Дмитро Вишневецький разом із черкеським племенем жана воював проти турків не лише в районі Азова, а й на берегах Керченської протоки. Як вже зазначалося, про подальші контакти Дмитра Вишневецького із черкесами ще немає достовірних документів.

ЛІТЕРАТУРА

- Адыгя. Историко-культурный очерк. Ч. I. Майкоп, 1989.
- Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. Нальчик, 1974.
- Дашкевич Я. Черкеси // Дашкевич Я. Україна і Схід. Львів, 2016.
- Дзагалов А. С. Взаимоотношения черкесских князей с гетманом Дмитрием Вишневецким. 26 мая 2015 г. URL: <https://aslan-be-k07.livejournal.com/6789.html>; <https://aslan-be-k07.livejournal.com/7057.html> (дата звернення: 20.03.2018).
- Дополнения к Никоновской летописи. Так называемая царственная летопись. Вторая половина // Полное собрание русских летописей. Т. 13. Санкт-Петербург, 1906.
- Журтова А. А. Проблема вхождения Кабарды в состав России в современной отечественной историографии // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики, 2015, № 6 (56). Ч. 1.
- История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. Москва, 1988.
- Кошев М. А. Кавказцы в истории Польши. URL: <http://www.adyghe.ru/menu/nartskij-epos/83-istoriya/384-kavkaztsy-v-istorii-polshi> (дата звернення: 20.03.2018).
- КРО. – Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв. Документы и материалы в 2-х томах. Т. I. XVI–XVII вв. Москва, 1957.
- Крушинский М. Черкесские князья в Польше (пять князей) // Черкесия, 2008, № 3. URL: www.kavkazweb.net/forum/lofiVersion/index.php/t52544.html (дата звернення: 8.11.2016).

Лемерсьє-Келькеже Ш. Литовский кондотьер XVI в. – князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // **Франко-русские экономические связи**. Москва – Париж, 1970.

Лемерсьє-Келькеже Ш. Дмитро Вишневецький // **Гетьмани України**. Київ, 1991.

Студенецкая Е. М. **Одежда народов Северного Кавказа XVIII–XX вв.** Москва, 1989.

Трахо Р. **Черкесы**. Нальчик, 1992.

Туранли Ф. **Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття)**. Київ, 2016.

Яворницький Д. І. **Історія запорозьких козаків**. Т. 2. Київ, 1990.

Plewczyński M. **Armia koronna 1506–1572. Zagadnienia struktury narodowościowej**. Warszawa, 1991.

Plewczyński M. **Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów**. Warszawa, 1995.

REFERENCES

Adygeya. *Istoriko-kul'turnyy ocherk* (2016), Part I, Adygeyskoye otdeleniye Krasnodarskogo knizhnogo izdatel'stva, Maykop. (In Russian).

Adygi, balkartsy i karachayevtsy v izvestiyakh evropeyskikh avtorov XIII–XIX vv. (1974), El-brus, Nalchik. (In Russian).

Dashkevych Ya. (2016), “Cherkesy”, in Dashkevych Ya., *Ukrayina i Skhid*, Kolo, Lviv, p. 449. (In Ukrainian).

Dzagalov A. S. (2015), “Vzaimootnosheniya cherkesskikh knyazey s getmanom Dmitriyem Vishnevetskim”, available at: <https://aslan-be-k07.livejournal.com/6789.html>; <https://aslan-be-k07.livejournal.com/7057.html> (accessed March 20, 2018). (In Russian).

“Dopolneniya k Nikonovskoy letopisi. Tak nazyvayemaya tsarstvennaya letopis'. Vtoraya polovina” (1906), *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, Vol. 13, Saint Petersburg. (In Russian).

Zhurtova A. A. (2015), “Problema vkhozheniya Kabardy v sostav Rossii v sovremennoy otechestvennoy istoriografii”, in *Istoricheskiye, filosofskiyе, politicheskkiye i yuridicheskkiye nauki, kul'turologiya i iskusstvovedeniye. Voprosy teorii i praktiki*, No. 6 (56), Part I, pp. 81–88. (In Russian).

Istoriya narodov Severnogo Kavkaza s drevneyshikh vremen do kontsa XVIII v. (1988), Nauka, Moscow. (In Russian).

Koshev M. A. “Kavkaztsy v istorii Pol'shi”, available at: www.adyghe.ru/menu/nartskij-epos/83-istoriya/384-kavkaztsy-v-istorii-polshi (accessed March 20, 2018) (In Russian).

KRO, *Kabardino-russkiye otnosheniya v XVI–XVIII vv. Dokumenty i materialy v 2-kh tomakh* (1957), Vol. I. XVI–XVII vv., AN SSSR, Moscow. (In Russian).

Krushinskiy M. (2008), “Cherkesskiye knyaz'ya v Pol'she (pyat' knyazey)”, *Cherkesiya*, No. 3, available at: www.kavkazweb.net/forum/lofiversion/index.php/t52544.html (accessed November 8, 2016) (In Russian).

Lemers'ye-Kel'kezhe Sh. (1970), “Litovskiy kondot'yer XVI v. – knyaz' Dmitriy Vishnevetskiy i obrazovaniye Zaporozhskoy Sechi po dannym ottomanskikh arkhivov”, in *Franko-russkiye ekonomicheskkiye svyazi*, Moscow, Paris, pp. 38–64. (In Russian).

Lemers'ye-Kel'kezhe Sh. (1991), “Dmytro Vyshnevets'kyy”, in *Het'many Ukrayiny*, Kyiv, pp. 11–24. (In Ukrainian).

Studenetskaya E. M. (1989), *Odezhda narodov Severnogo Kavkaza XVIII–XX vv.*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Trakho R. (1992), *Cherkesy*, Nalchik. (In Russian).

Turanly F. (2016), *Kozats'ka doba istoriyi Ukrayiny v osmans'ko-turets'kykh pysemnykh dzherelakh (druha polovyna XVI – persha chvert') XVIII stolittya*, KMA, Kyiv. (In Ukrainian).

Yavornyt's'kyy D. I. (1990), *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv*, Vol. 2, Naukova dumka, Kyiv. (In Russian).

Plewczyński M. (1991), *Armia koronna 1506–1572: zagadnienia struktury narodowościowej*, Wojskowy Instytut Historyczny, Warsaw.

Plewczyński M. (1995), *Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów*, Warsaw.

**Дмитро Вишневецький і черкеси
на службі в московського царя Івана ІV**

О. Б. Бубенок

Дмитро Вишневецький належить до числа найвідоміших українських аристократів. Проте в більшості наукових праць, присвячених Дмитру Вишневецькому, практично не містяться згадки про співробітництво українського магната з північнокавказькими адигами-черкесами під час його служби в Івана ІV. Лише останнім часом дослідники почали звертати увагу на дані османських і московських письмових джерел, де містяться згадки про цей період у житті Дмитра Вишневецького. Порівняльний аналіз даних цих джерел дав змогу зробити певні висновки.

Так, діяльність Дмитра Вишневецького серед черкесів можна розділити на кілька етапів. Перший етап належить до січня 1558 – початку вересня 1559 р., саме коли Дмитро Вишневецький разом із черкесами з Кабарди здійснив походи на Азов. Відповідно до того другий етап охоплює вересень 1559 – вересень 1560 р. Тоді Дмитро Вишневецький разом із черкеським племенем жане воював проти турків не лише в районі Азова, а й на берегах Керченської протоки. Про подальші контакти Дмитра Вишневецького із черкесами ще немає достовірних даних із документів.

Ключові слова: Дмитро Вишневецький, черкеси, кабардинці, плем'я жане, Іван ІV, турки і кримські татари, Північний Кавказ, Україна, Польща

**Дмитрий Вишневецкий и черкесы
на службе у московского царя Ивана IV**

О. Б. Бубенок

Дмитрий Вишневецкий принадлежит к числу самых известных украинских аристократов. Однако в большинстве научных работ, посвященных Дмитрию Вишневецкому, практически не содержатся упоминания о сотрудничестве украинского магната с северокавказскими адигами-черкесами во время его службы у Ивана IV. Лишь в последнее время исследователи начали обращать внимание на данные османских и московских письменных источников, где содержатся упоминания об этом периоде в жизни Дмитрия Вишневецкого. Сравнительный анализ данных этих источников позволил сделать определенные выводы.

Так, деятельность Дмитрия Вишневецкого среди черкесов можно разделить на несколько этапов. Первый этап относится к январю 1558 – началу сентября 1559 г., именно когда Дмитрий Вишневецкий вместе с черкесами из Кабарды осуществил походы на Азов. В соответствии с этим второй этап охватывает сентябрь 1559 – сентябрь 1560 г. Тогда Дмитрий Вишневецкий вместе с черкесским племенем жане воевал против турок не только в районе Азова, но и на берегах Керченского пролива. О дальнейших контактах Дмитрия Вишневецкого с черкесами пока нет достоверных данных из документов.

Ключевые слова: Дмитрий Вишневецкий, черкесы, кабардинцы, племя жане, Иван IV, турки и крымские татары, Северный Кавказ, Украина, Польша

Стаття надійшла до редакції 30.03.2018